

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОГО МАРГІНАЛІЗМУ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПЕДАГОГІВ

Уведення нової моделі вищої освіти в Україні є особливо актуальним у зв'язку зі вступом України в Болонський процес. Реформування освіти України та впровадження нової моделі навчання у вищій школі передбачає кардинальну зміну самого підходу до організації навчально-виховного процесу, до змісту фахової підготовки й виховання студентської молоді. Ці зміни висувають нові вимоги до професійної підготовки сучасних фахівців. Тому, природно, підвищуються вимоги до професійної підготовки педагога. Особливу увагу слід приділяти формуванню їхньої професійної ідентичності, яка є одним з провідних критеріїв становлення професіонала, враховуючи, що феномен професійного маргіналізму унеможлиблює досягнення фахівцем професійної ідентичності. Однак соціально-економічні зміни та кризи, які відбуваються в країні, продукують професійних маргіналів, зокрема і в професії педагога.

Професійну ідентичність досліджували К. Абульханова-Славська, Н. Волянчук, Е. Зеєр, О. Єрмолаєва, Є. Єфремов, Н. Іванова, Г. Ложкін, Є. Конєва, В. Ляудіс, Л. Орбан-Лембрик, А. Пальмонарі, В. Столін, Д. Сьюпер, Є. Чорний, А. Шатохін, Л. Шнейдер, І. Хамітова та інші.

У дослідженнях О. Єрмолаєвої, А. Маслоу, Л. Мітіної, Ю. Поваренкова, Л. Шнейдер визначені особливості формування та розвитку професійної ідентичності.

Питаннями становлення професійної ідентичності студентів ВНЗ займалися Г. Гарбузова, М. Кліщєвська, Д. Леонтєв, Ю. Поваренков, У. Родигіна, В. Сафін.

Проблему професійної ідентичності в педагогічному процесі досліджували В. Абдрашитов, Н. Антонова, З. Єрмакова, Ж. Зайнобіддінов, В. Злівков, Н. Кузьміна, З. Оруджев, Ю. Поваренков, В. Сафін та інші.

Професійна маргінальність, як порушення ідентичності розглядається Е. Еріксоном, Т. Парсонсом, Ю. Поваренковим, Ст. Беком, Ст. Вордвеллом, Н. Дензінім, Г. Грантом, В. Ільїним, О. Косиловою, С. Краснодзьомською, С. Максименко, І. Поповою, Л. Путіловою, М. Тьомкінім, Л. Шнейдер та інші.

Аналіз психолого-педагогічної літератури виявив, що вивченню проблеми професійного маргіналізму педагога присвячено досить вузьке коло робіт (О. Бадюл, В. Злівков та інші).

Так, професійна ідентичність у психології розуміється – як динамічна система, яка формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смыслову сферу і удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста [10].

Н.О. Антонова [2] визначає професійну ідентичність як особистісну диспозицію, що ґрунтується на суб'єктному відчутті причетності до професійної спільноти.

На думку Л.Б. Шнейдер, професійна ідентичність – психологічна категорія, яка полягає в усвідомленні своєї належності до певної професії та формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності [16, с. 113].

Вивчаючи психологічні особливості професійної ідентичності студентів психологічних спеціальностей, У.С. Родигіна [14], розрізняє поняття професійна ідентичність студента та професійна ідентичність фахівця. Професійна ідентичність студента визначається автором як результат цілеспрямованої активності суб'єкта у рамках учбово-професійної діяльності, яка характеризується значущістю для студентів професії як засобу задоволення своїх потреб [14, с. 40]; єдність уявлень про самого себе, емоційних переживань та усвідомленої активності, які пов'язані з отриманням професії, на основі яких з'являється почуття тотожності з самим собою як майбутнього фахівця [14, с. 40-41]. Система уявлень про самого себе у рамках професійної ідентичності студента включає уявлення про себе як про майбутнього фахівця (належність до певної професійної групи), про свої професійні та учбово-професійні цілі, про свої можливості з реалізації цих цілей.

На думку Г.М. Андрєєвої [1], професійна ідентичність – це складне утворення, в якому традиційно виділяють три компоненти: когнітивний (знання особливостей своєї групи та усвідомлення себе її членом), ціннісний (оцінка своєї групи і ставлення до членства в ній) та емоційний (прийняття чи ні своєї групи).

Таким чином, професійна ідентичність є одним із видів соціальної ідентичності, оскільки полягає в ідентифікації людини з професійною спільнотою, з професією як соціальним інститутом. Водночас, професійна ідентичність є продовженням більш загального особистісного самовизначення людини, коли професія виступає лише одним із засобів соціалізації та індивідуалізації людини. Професійна ідентичність завжди розвивається в умовах визначеної професійної спільноти, з якою людина себе ідентифікує, приймаючи її цінності, норми, правила та інше.

О.П. Єрмолаєва зазначає, що процес формування професійної ідентичності виходить за межі вузу, оскільки це "складний психологічний феномен, який формується в особистості при досягненні достатньо високого рівня професійної майстерності", але на момент закінчення етапу навчання у виші вже можна казати про сформованість тих чи інших компонентів ідентичності [6, с. 53].

Статус професійної ідентичності значною мірою, на думку О.П. Єрмолаєвої [6], залежить від цінності професії в суспільній свідомості і тієї ролі, яку вона відіграє в конкретному суспільстві. У державах із традиційно високим соціальним статусом педагога, професійна ідентичність останнього виступає провідним чинником соціального благополуччя особистості студента і, врешті-решт, усього суспільства. Вона дає відчуття стабільності навколишнього світу і впевненості у своїх силах, тобто певний баланс із соціальним середовищем.

На думку Т.В. Міщенко [11], Ю.П. Поваренкова [13], У.С. Родигіної [14], Л.Б. Шнейдер [16] процес навчання у виші супроводжується становленням професійної ідентичності студентів та має нерівномірний, кризовий характер, який може призвести до професійної кризи.

Втрата професійної ідентичності породжує феномен професійного маргіналізму, який характеризується відчуттям непричетності до виконуваної професійної ролі, втратою особистісної значущості професії.

Професійний маргіналізм, згідно з О.П. Єрмолаєвою – це втрата професійної ідентичності, байдужість до професійних обов'язків і норм, заміщення професійних цінностей і моралі цінностями і цілями іншого середовища – професійного або позапрофесійного [6, с. 52].

До маргіналів зазвичай відносять тих осіб, які, з-поза тих чи інших причин, виявились відірваними від звичного соціально-культурного середовища й не зуміли включитися в нове для них середовище, яке з позиції їхнього статусу залишається важкодоступним. Отже, статус таких осіб носить межевий, проміжний характер.

Основний принцип маргіналізації – розрив духовних, економічних і особистісних зв'язків; при входженні людини в нову соціальну спільноту зв'язки й стосунки з іншими людьми встановлюються повільно. Бути маргіналом означає не мати власної системи цінностей, жити в двох або більше вимірах одночасно, не належачи до жодного з них. У багатьох маргіналів виникає почуття невпевненості, вони починають звинувачувати інших у власних труднощах [5].

Т. Шибутані [15] розглядає маргінальність у контексті соціалізації особистості в нестабільному суспільстві. Основним моментом в його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін, трансформації соціальної структури. Автор зауважує, що маргінальний статус виступає джерелом невротичних симптомів, важких депресій, які можуть завершитись каральними заходами по відношенню до самого себе. Позитивний результат маргінальної ситуації для особистості – висока творча активність.

Маргінальність як проблему особистості в контексті соціальних змін розглядає М.О. Навджавонов [12]. Науковець виділяє такі характеристики маргінальної особистості: інтеріоризація індивідом цінностей і норм різних соціальних груп, соціокультурних систем; поведінка індивіда в даній соціальній групі (соціокультурній системі) на основі норм і цінностей інших соціальних груп, соціокультурних систем; неможливість однозначної самоідентифікації індивіда; певні стосунки "індивід–соціальна група".

О.В. Заворін [17], розглядаючи маргінальність у зв'язку із процесами дезорганізації соціальних систем, визначає її як "точки розриву" в трьох сенсах: феномен межевих явищ соціальної структури; розрив соціальних зв'язків; труднощі при ідентифікації.

О.П. Єрмолаєва [6], [7] зазначає, що в "соціально відсторонених" маргіналів в основі зміни професійної самосвідомості лежить один із наступних психологічних механізмів: а) відторгнення власної професійної ідентичності – зниження суб'єктивної цінності попередньої професії на емоційному фоні "осуду себе". У даному випадку можливі переорієнтація, вибір нової сфери діяльності, оскільки фундамент для зміни ідентичності підготовлений; б) негативна спроба зберегти попередню ідентичність через "осуд інших" – звинувачення суспільства і влади в розпаді попередньої системи, держави на тлі емоцій співчуття – несе в собі негативний прогноз можливості ефективної професійної переорієнтації; в) позитивна спроба зберегти професійну ідентичність шляхом пристосування до нових умов і пошуку власної ніші дає невеликі можливості для реалізації власного потенціалу в новій професійній реальності.

Зміни професійної самосвідомості при "самомаргіналізації" як добровільному виході із професії без видимих зовнішніх факторів "відчуження" містять такі психологічні підґрунтя: 1) "психологічне виснаження" – людина вичерпала себе в професії, не досягнувши похилого віку й прогнозованої посади, незважаючи на те, що раніше була адекватна обраній професії; така людина характеризується недостатніми ресурсами для нової професійної кар'єри й синдромом "професійного вигорання"; 2) "переоцінка цінностей" – людина на певному етапі особистісного розвитку усвідомила, що справа, якою вона займається, "не її", давалась із труднощами й не приносила задоволення, що вибір професії ще не вичерпав своїх ресурсів, щоби все розпочати з "нуля"; домінантна місія особистості – самореалізація як професіонала; 3) "незадоволена потреба в самореалізації" – людина з особливим типом індивідуалістичної творчої особистості, місія якої – самоактуалізація, іде з професії, хоча й не вичерпала себе в ній, і вибір був правильний; але її ресурси й потенціал поширюються за межі даної професії, і в новому виборі між успішним продовженням попередньої кар'єри, де заздалегідь відомий кожен наступний крок, і можливістю розпочати щось нове, що приваблює не лише своєю перспективністю, але й невідомістю, обирає останнє, що відповідає домінантній місії – самореалізації "як особистості".

У своїх дослідженнях О.О. Волкова [4] зазначає, що професійна маргінальність виступає як основна форма й провідний чинник соціальної маргінальності. Дослідниця виділяє такі види маргіналів згідно з мотиваційно-реалізаційним критерієм: 1) біхевіоральні – люди, що прийняли професійні цінності не повністю або формально; 2) ментальні – вузькі фахівці, що не виходять у виконанні посадових функцій за межі особистих інтересів, або люди, що не зробили для себе професію особово-значущою цінністю. Науковець зазначає, що маргіналізація невідривно супроводжує втрату професійної ідентичності: по-перше, активізується процес переходу потенційних маргіналів у реальні; по-друге, відбувається перетікання ідентичних професіоналів в інші структури. Авторка виділяє наслідки маргіналізації, що відобразилися на представниках усіх секторів професійних галузей: невідповідність перебування в професії й володінні відповідною підготовкою; незбіг високої компетентності фахівця з його місцем в ієрархії професійного поля; часткова втрата професійними групами панування над буденною свідомістю людей [4].

Проблема маргіналізму стосується також і професії педагога, оскільки, як зазначає В.Л. Злишков [9], внутрішня структура професійної ідентичності сучасного українського вчителя не узгоджується із вимогами суспільства, яке кардинально змінюється.

Педагоги-маргінали, які займаються викладацькою діяльністю, можуть бути включені до трудового процесу, але при цьому в них втрачена внутрішня належність до професійної етики, як у плані ідентичності самосвідомості, так і у сфері реальної поведінки.

Для оцінки ступеня ідентичності і маргіналізму О.П. Єрмолаєва сформулювала поняття про загальнолюдський статус професії і ввела критерій відповідності професіонала цьому статусу і тим нормам і вимогам, які він припускає. "Загальнолюдський статус професії педагога – це те, що в цій цивілізації, на цьому етапі вже визначилося як нормативні вимоги до професіонала, і педагог у цьому контексті виступає як загальнолюдська цінність" [8, с. 71].

У комплексі нормативних вимог до будь-якої професії центральне місце займають етико-деонтологічні вимоги до професіонала. У соціально значущих професіях їх офіційно сформульовано і закріплено в етичних професійних кодексах. Стосовно професійної ідентичності важливі як відомі, формалізовані етичні норми, так і неформальні, але які реально

існують та висувуються оточенням педагогу.

За наявності розбіжностей в ідентифікаційних ознаках професії у суспільства і у професіонала слід уже говорити про той або інший ступінь професійного маргіналізму.

О.С. Бадюл професійний маргіналізм педагога визначає, як невідповідність педагога-професіонала і його поведінки, перш за все, етико-деонтологічним вимогам професії, це соціально-межовий стан. Душевний стан педагога-маргінала – не відхилення від норми, але через неадекватність його позиції він знаходиться на межі соціально прийнятого рівня. Етика педагога-маргінала як етична норма підміняється при цьому етикою прагматизму, її мотиваційним компонентом стає особиста безпека від соціального засудження [3, с. 192].

Професійний маргіналізм – негативне явище: не може бути нейтрального для суспільства маргінального педагога, оскільки це – завжди зло, антиповедінка, антицінність [6]. В основі професійного маргіналізму лежить порушення основного етичного закону – обов'язкового ставлення до іншої людини завжди як до особистості і ніколи – як до об'єкту. Тому професійний маргіналізм, на думку О.П. Ермолаєвої, виникає скрізь, де людина безпосередньо або опосередковано при взаємодії з професіоналом перестає бути суб'єктом, позбавляється своєї індивідуальної сутності і сприймається іншими (колегами, студентами) лише як об'єкт маніпуляцій (професійних або посадових) або як прикре джерело особистої незручності [8, с. 59]. Маргінальний педагог сам може стати соціальною нормою – перш за все там, де відсутні єдині етичні критерії оцінювання соціальних функцій у педагога і студента, у суспільства і професійної групи, – і тоді такими критеріями стають правила, нав'язані маргіналами.

Висновки. Узагальнюючи результати теоретичного дослідження можна зробити такі висновки: професійна ідентичність педагога є одним з провідних критеріїв становлення професіонала, але зміни які відбуваються в суспільстві та в галузі освіти провокують появу педагогів-маргіналів. Тому даному аспектові має приділятися значна увага ще на етапі професійної підготовки майбутнього вчителя. Експериментальне вивчення психологічних особливостей професійної ідентичності та маргінальності майбутніх педагогів стане завданням наших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 363 с.
2. Антонова Н.О. Особенности професійної ідентичності студентів психологічного факультету / Н.О. Антонова // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. XI, – Част. 4. – К., 2009. – С. 16 – 28.
3. Бадюл О.С. Професійний маргіналізм в освітньому процесі / О.С. Бадюл // До нової концепції юридичної освіти. – 2008. – № 1. – С. 190 – 193.
4. Волкова О.А. Социологическая модель социальной работы в сфере профессиональной идентификации в современном Российском обществе: автореф. дис. ... д-ра социол. наук / О.А. Волкова. – СПб., 2007. – 42 с.
5. Дьяченко М.И. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 576 с.
6. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51 – 59.
7. Ермолаева Е.П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 69 – 78.
8. Ермолаева Е.П. Теневые функции должностной роли в структуре профессионального маргинализма / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 56 – 65.
9. Злишков В. Л. Самоидентификация в педагогичній комунікації / В.Л. Злишков – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
10. Лукіяничук А.М. Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I – II рівнів акредитації педагогічного профілю / А.М. Лукіяничук. Електронний ресурс: www.narodnaosvita.kiev.ua/vypysku/3/statti/2lukiyanchuk/lukiyanchuk.htm.
11. Мищенко Т.В. Становление профессиональной идентичности студентов педагогического вуза: автореф. дис. ... кан. психол. наук: 19.00.07 "Педагогическая психология" / Татьяна Владимировна Мищенко. – Ярославль, 2005. – 23 с.
12. Навджавонов Н.О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов / Н.О. Навджавонов // Социальная философия в конце XX века. – М., 1991. – С. 111.
13. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
14. Родыгина У.С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов / У.С. Родыгина // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 39 – 48.
15. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М., 1969. – 475 с.
16. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л.Б. Шнейдер – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЕК, 2004. – 600 с.
17. Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Margin/_01.php_ftn26#_ftn26.

Подано до редакції 08.02.2010

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто професійну маргінальність педагога як порушення його професійної ідентичності. Підкреслено, що професійні маргінали та ідентичні професіонали займають полярні позиції в межах професійної спільноти. Дається визначення понять "професійна ідентичність педагога" та "професійний маргіналізм педагога".

Ключові слова: професійна ідентичність, професійний маргіналізм, професійна ідентичність педагога, професійний маргіналізм педагога.

О.В. Кочкурова ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПРОФИЛАКТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАРГИНАЛИЗМА КАК СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ПЕДАГОГОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен профессиональный маргинализм педагога как нарушение его профессиональной идентичности. Подчеркнуто, что профессиональные маргиналы и идентичные профессионалы занимают полярные позиции в рамках профессионального сообщества. Дается определение понятий профессиональная идентичность педагога и профессиональный маргинализм педагога.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, профессиональный маргинализм, профессиональная

идентичность педагога, профессиональный маргинализм педагога.

O.V. Kochkurova

**FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY AND PROPHYLAXIS OF PROFESSIONAL MARGINALISM AS
A MEANS OF PRESERVING PSYCHOLOGICAL HEALTH OF TEACHERS**

SUMMARY

The article considers teachers' professional marginalism to be a violation of their professional identity. It is emphasized that professional marginals and identical professionals take diametrical positions within the framework of professional association. The author defines such notions as teacher's professional identity and teacher's professional marginalism.

Keywords: professional identity, professional marginalism, teacher's professional identity, teacher's professional marginalism.
